

XI-XV YÜZİLLİKDƏ AZƏRBAYCANDA DEKORATİV SƏNƏTLƏR*Məmmədova Aybəniz Əli qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*sebine-sabina-memmedova@mail.ru

Xülasə: *Bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanın şəhərlərində də sənətkarlar müəyyən ixtisas üzrə ayrı-ayrı məhəllə və bazarlarda yerləşirdilər. Bu məhəllə və bazarlar həmin sənətin adı ilə adlanırdı. Məsələn zərgərlər, misgərlər, bəzzazlar məhəlləsi, dəmirçi, başmaqçı, dabbağ, dülgər bazarı və s. XII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarların təşkilatları var idi. Bu təşkilatların üzvləri əxilər (qardaşlar) adlanırdılar. Onlar dini pərdə altında fəaliyyət göstərirdilər. Əxilər emalatxana sahiblərinə və sələmçilərə qarşı mübarizə edir, ehtiyac içərisində olan təşkilat üzvlərinə və başqa şəhərlərdəki məsləkdaşlarına kömək üçün vəsait toplayırdılar.*

Bəzi mənbələrə görə, XII yüzillikdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Nizami də əxilərə rəğbət bəsləmişdir. Təsadüfi deyildir ki, biz bu dövrlərdə yaradılmış sənət nümunəsinin bəzilərinə az, bəzilərinə isə çox rast gəlirik. Düzdür, həm respublikamızın, həm də xarici ölkə muzeylərinin eksponatları arasında bu dövrdə Azərbaycanda yaradılmış bəzi bədii sümük əşyalarına, taxta, dəri məmulatlarına və s. rast gəlirik. Lakin bu el sənəti növlərinin az olması bizə onların haqqında dəqiq fikir irəli sürməyə hələ imkan vermir.

Açar sözlər: Keramika, xalçaçılıq, memarlıq, abidələr, dekorativ sənəti, daş üzərində oyma, ornament, saxsı qablar, toxuculuq, bədii metal, zərgərlik.

Ключевые слова: Керамика, ковроткачество, архитектура, памятники, декоративное искусство, резьба по камню, орнамент, керамика, ткачество, художественный металл, ювелирные изделия.

Keywords: Ceramics, carpet weaving, architecture, monuments, decorative art, stone carving, ornament, pottery, weaving, art metal, jewelry.

XI-XV yüzilliklər ərzində Azərbaycan xalqı bir çox yüksək səviyyəli bədii sənətkarlıq nümunələri: xalça, parça, zərgərlik, saxsı, kaşı və s. yaratmışdır ki, bunların əksəri hazırda dünyanın ən zəngin muzeylərində nümayiş etdirilir. XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda olmuş bir çox xarici səyyahları Gəncədə, Bərdədə, Naxçıvanda, Şamaxıda, Bakıda, Təbrizdə və Ərdəbildə misgərlik, dulusçuluq işi ilə məşğul olan xalça, parça toxuyan böyük emalatxanaların olduqlarını qeyd edirlər. Qeydlərə görə, Azərbaycanda istehsal olunan bədii sənət nümunələri bu dövrdə Qərbi Avropada sənət nümunələrindən xeyli yüksək səviyyədə idi

Bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanın şəhərlərində də sənətkarlar müəyyən ixtisas üzrə ayrı-ayrı məhəllə və bazarlarda yerləşirdilər. Bu məhəllə və bazarlar həmin sənətin adı ilə adlanırdı. Məsələn zərgərlər, misgərlər, bəzzazlar məhəlləsi, dəmirçi, başmaqçı, dabbağ, dülgər bazarı və s. XII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarların təşkilatları var idi. Bu təşkilatların üzvləri əxilər (qardaşlar) adlanırdılar. Onlar dini pərdə altında fəaliyyət göstərirdilər. Əxilər emalatxana sahiblərinə və sələmçilərə qarşı mübarizə edir, ehtiyac içərisində olan təşkilat üzvlərinə və başqa şəhərlərdəki məsləkdaşlarına kömək üçün vəsait toplayırdılar.

Bəzi mənbələrə görə, XII yüzillikdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Nizami də əxilərə rəğbət bəsləmişdir. Təsadüfi deyildiki, biz bu dövrlərdə yaradılmış sənət nümunəsinin bəzilərinə az, bəzilərinə isə çox rast gəlirik. Düzdür, həm respublikamızın, həm də xarici ölkə muzeylərinin eksponatları arasında bu dövrdə Azərbaycanda yaradılmış bəzi bədii sümük əşyalarına, taxta, dəri məmulatlarına və s. rast gəlirik. Lakin bu el sənəti növlərinin az olması bizə onların haqqında dəqiq fikir irəli sürməyə hələ imkan vermir.

XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycan dekorativ sənəti növləri içərisində keramika yer tuturdu. Ölkəmizin müxtəlif yerlərində son 25-30 il ərzində aparılan çoxluqazıntılar nəticəsində tapılmış saxsı nümunələri sübut edir ki, Azərbaycanda XI-XV yüzilliklərdə keramika istehsal edən (Mingəçevir, Gəncə, Beyləqan, Bakı, Təbriz və s.) olmuşdur. Keramika sənəti mərkəzləri içərisində bu dövrdə ən körkəmli yeri Beyləqan tuturdu.

Azərbaycan keramika sənəti nümunələri həm istifadə edilməsinə, həm də bir çox bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa bölünür. Bunlardan birincisi məişətdə istifadə edilən saxsı məmulatları, ikincisi isə memarlıqdan təsdiq edilən kasalardır. Azərbaycan keramika sənətinin ən böyük zirvəsi şirli saxsı məmulatları istehsalıdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da saxsı məmulatları istiyə, soyuğa daha davamlı olması üçün və gözəl görünməsi üçün şüşəyə bənzər rəngli maye ilə örtülürdü. Azərbaycanda şirə adı ilə məşhur olan öz şəffaflığı ilə geniş şöhrət tapmışdır.

Azərbaycanda saxsı məmulatların müxtəlif boyalarla bəzədilməsində, əsasən iki texniki üsul tətbiq edilirdi: birincisi şir üstü boya, ikincisi isə şiraltı boya. Şiraltı boya birbaşa gil abın üzərində çəkilir, sonra isə şirə batırılaraq odda qızdırılırdı. Şiraltında yüksək hərarətə davamlı boyalardan (yaşıl, göy, qara, bənövşəyi) istifadə edilirdi. Bu üsulla şirlər daha şəffaf hazırlanırdı ki, onun altında olan boyalar aydın görünsün. Çox vaxt xalq ustaları şirin öz rəngindən də məharətlə istifadə edirdilər.

XII-XIII yüzilliklərin əvvəllərində şirli məmulatla yanaşı, süjet tipli təsvirlərə şirsiz keramika üzərində də rast gəlinir. Bunlardan ən diqqətəlayiqisi hazırda Nizami adına Gəncə tarix-ölkəşünaslıq muzeyində saxlanılan bir konusvari gil qabdır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda bu əsrlərdə məişətdə geniş istifadə edilən saxsı məmulatları ilə yanaşı, müxtəlif formalı bədii kaşılar da istehsal edilmişdir. Bu növ məmulat əsas etibarilə memarlıq sahəsində istifadə edilmiş və Azərbaycanın bir çox şəhərlərindəki məscidlərdə, hamamlarda, saraylarda və s. yerlərdə işlədilmişdir. Ərəb tarixçilərindən Müqəddəsi, Həməvi və başqaları Azərbaycan şəhərlərində bişmiş kərpicdən tikilmiş və kaşılarla bəzədilmiş binaların olmasını xəbər verirlər. XII əsrin axırı və XIII əsrin əvvəllərində yaşamış və şəxsən Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi yazır ki, Təbriz çox əhaliyə malik gözəl şəhər olub, kərpicdən tikilmiş evləri kaşılarla bəzədilmişdir.

Azərbaycanda daş üzərini bəzəmək, onlarda kəsmə, oyma, cızma üsulu ilə naxışlar açıb, insan, heyvan və başqa təsvirləri həkk etmək XI-XV yüzilliklərdə dekorativ-tətbiqi sənətin geniş yayılmış sahələrindən idi. XI-XII yüzilliklərdə hazırlanmış daş abidələri üzərində daha çox həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı ornamentlərlə, XIII yüzillikdə və sonralar isə daş işlərində nisbətən real səpkidə işlənmiş gül-çiçək, insan və heyvan təsvirlərilə qarşılaşırıq.

XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda xalq sənətkarlığının maraqlı sahələrindən biri olan metal sənəti də yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrlərdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, cürbəcür formalı ev avadanlıqları və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki.

XIV-XV yüzilliklərdə bədii metal sənətkarlığı sahəsində Təbriz şəhəri görkəmli yerlərdən birini tutur. Hələ XIII yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycana gəlmiş məşhur Venesiya səyyahı Marko Polo Təbriz şəhərinin böyüklüyündən, müxtəlif sənətkarlığın inkişafında onun tutduğu mövqedən danışır. Marko Polonun qeydlərində Təbriz zərgərliyi haqqında da maraqlı faktlar vardır. Hazırda dünyanın görkəmli muzeylərində bu əsrlərdə Təbrizdə yaradılmış bir çox orijinal bədii metal sənəti nümunələri nümayiş etdirilir.

XII-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda mövcud olan sənətlər içərisində toxuculuq sənəti xüsusilə geniş inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş xarici səy-yahlar yerli əhalinin həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək, kətan, yun parçalar, xalça, palaz, cecim və s. sənət nümunələri toxuduq-larını öz gündəliklərində dəfələrlə qeyd etmişlər. 1940-cı ildə Gəncədə Nizami Gəncəvinin qəbrində aparılmış qazıntı işləri zamanı tapılmış parça tikələri həmin dövrdə istehsal edilmiş parçaların keyfiyyəti haqqında az da olsa təəvvür yaradır. Zərif və öz dövrünə görə çox yüksək texniki

səviyyədə toxunmuş bu ipək tikələrində dövrün başqa abidələrindəki (daş, gəc oymaları, keramika və s.) bəzəkləri xatırladan həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı ornamentlər vardır. Yurdumuzun zəngin təbiəti, yaşıl çəmənliklərin, bulaqların, çayların bolluğu burada qədimdən qoyunçuluq üçün şərait yaratmışdır. Ulu babalarımızın həyatında mühüm əhəmiyyətli qoyun gözəl yunu ilə el sənətinin ən zəngin növlərindən olan xalçaçılığın yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan xalçasının tarixini araşdırırlar bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə xalçalarımızı, adətən, dörd böyük növə bölürlər: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları. Hər növə müəyyən xalçalar daxil olur ki, bunlar da toxunduqları yerin adını daşıyır. Azərbaycan xalqının xalça sənətini öyrənmək üçün xalçalarımızın ornament, rəng və kompozisiya prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan xalçaları kompozisiya cəhətdən müxtəlifdir. Adətən xalçalardan harada və hansı məqsəd üçün istifadə ediləcəyindən asılı olaraq onun ümumi kompozisiyası, ölçüsü, bəzəkləri və hətta rəngi də dəyişir. Azərbaycan xalçaları cürbəcürdür. Məsələn: a) həcmcə balaca olan namazlıq xalça; b) divar xalçaları; c) qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalçadan ibarət dəst xalçalar ölçüsünə, formasına və kompozisiyasına görə müxtəlif olur; otağın orta hissəsində sərilmiş iri xalça (xalı), yuxarı tərəfdə yerə salınan "baş" xalça və ortadakı iri xalçanın yanlarında salınan "yan" xalça.

Xalçalarımızın bədii xüsusiyyəti və məzmunu əsasən onları bəzəyən ornamentlərdən asılıdır, çünki ornament tətbiq olunduğu sənət nümunəsini bəzəməklə bərabər, onun məzmununu da üzə çıxarır. Azərbaycan xalçaları rənglərinə görə də müxtəlifdir. Onlar üçün çoxrənglilik (polixromiya) daha səciyyəvidir. Adətən xalçaçılar qabaqcadan xalçanın nə məqsəd üçün istifadə ediləcəyini bilib, sonra onu rəngli iplərlə bəzəməyə başlayırdılar. Ustalar xalça üzərində rənglərin bölüşdürülməsində və gözəl görünməsində baxılan məsafənin və habelə xalçanın formasının, ölçüsünün və rənglərinin bir-birinə nisbətini əsas götürürdülər. Çünki onlar bilirdilər ki, ilk nəzərdə mücərrəd və sxematik görünən rəngarəng xalça, palaz və ya vərni rənglərin bir-birinə düzgün nisbəti nəticəsində uzaqdan baxdıqda daha bədii və real təsir bağışlayır və ya əksinə, rənglərin bir-birinə nisbəti sayəsində uzaqdan pis, yaxından isə yaxşı görünür.

Araşdırmalar göstərir ki, dekorativ-tətbiqi sənətimizin başqa növləri kimi xalçaçılıq sənəti də XI-XV yüzilliklərdə çox zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu əsrlərin yazılı mənbələrində yurdumuzun el sənətlərindən bəhs edilərkən burada keyfiyyətli xalçalar toxunduğu və bir çox ölkələrə ixrac olunduğu qeyd edilir.

Yerliyi mavi rəngli bu xalçanın üzərində iki tərəfdən qoşa çəngəlləri olan çoxlu bəzək motivləri verilmişdir. Bu bəzəklərin də ortasında ardıcıl təkrar olunan səkkizguşəli ulduz rəsmləri yerləşdirilmişdir. Səkkizguşəli ulduzlar bir cərgə ortası açıq-sarı, kənarları tünd-mavi, digər cərgə ortası qırmızı, kənarları qara rənglərdə verilərək xalçaya xüsusi bir gözəllik bəxş edir. Şirvan xalçalarına xas olan ən tipik ornament motivləri və kompozisiya üsulu ilə bəzədilmiş bu xalça dövrünə görə çox zərif toxunuşu ilə də diqqəti cəlb edir. Bu xalçanın hər 10 sm-də 627 ilmə vardır.

Haqqında bəhs etdiyimiz xalça XIII-XIV yüzilliklərdən yeganə nümunə qalsa da, sonralar biz bu tip kompozisiya və ornamental bəzəkli xalçalara tez-tez təsadüf edirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan xalçalarına xas olan bu rəngarənglik, bəzək və kompozisiya ünsürləri indiyə qədər öz xüsusiyyətlərini itirməyərək davam etməkdədir. Bu da xalçalarımızın bu qədər böyük və uzun bir tarixi yolda öz milli simasını itirməyərək daim inkişaf etdiyini göstərən amillərdəndir. Nəzərdən keçirdiyimiz sənət əsərləri, onların bədii və texnoloji xüsusiyyətləri göstərir ki, bu əsərlərdə Azərbaycan el sənətləri çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Q. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı 1959.
2. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (metal məmulatı və zərgərlik) Bakı 1966.

3. Rasim Əfəndi. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər). Bakı 1999.
4. Salamzadə Ə.V. Azərbaycan memarlıq abidələri Bakı 1958.
5. Müciri Cəfər. Azərbaycan xalçaçılığın texnoloji üsulları. Bakı 1958
6. Qiyasi Cəfər. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991.

ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XI-XV ВВ

Мамедова Айбаниз Али кызы

Резюме

В статье рассказывается о богатом развитии азербайджанских образцов декоративно-прикладного искусства в XI-XV веках. В этот период декоративное искусство в Азербайджане было почти во всех областях - ткачество, ковроткачество, гончарное дело, медное дело, шелководство, керамика и т. д.

DECORATIVE ARTS IN AZERBAIJAN IN THE XI-XV CENTURIES

Mammadov Aybaniz Ali

Summary

This article tells about the rich development of decorative-art samples in Azerbaijan in the XI-XV centuries. During this period, the decorative art in Azerbaijan was almost, all fields are weaving, carpet weaving, pottery, coppersmithing, silkworm breeding, ceramics, etc. areas are widely developed.

Rəyçi: Məhərrəmov Ə.P.

Təsviri incəsənət kafedrasının 05 fevral 2021-ci iltarixli iclasın 08 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 09 fevral a2021-ci il